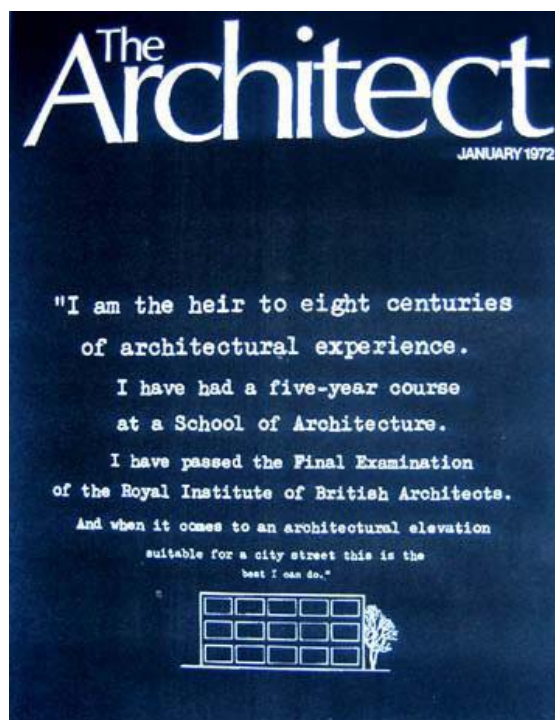

FORMAL AUTISM

Thomas Hellquist

1972 hade ett nummer av den brittiska tidskriften *The Architect* detta omslag. Med tydlig text och enkel bild, och dessutom med humor och självironi, formulerades där dräpande kritik mot modernismen – eller snarare mot modernismens estetik.

Omslaget är värt att reflektera över också idag. Dels som påminnelse om en tid då debattklimatet var öppnare, lekfullare. Dels för att det berör frågor om arkitekturens form och mening som är allmängiltiga.

Först kan vi konstatera att omslagets text blir mindre och mindre ju längre man läser. Det är som om den citerade rösten gradvis blir lägre. Efter den stolta inledningen blir stämman allt svagare och till slut knappt hörbar. Sista repliken består inte av ord. Det är en fasadritning. Dess stumhet är budskapet.

Citatet ger röst åt inte bara en individ utan en hel arkitektkår. Berättelsen handlar om känslan av att ens roll och status krymper. Det är bristen på självtillit och yrkesstolthet som märks ju längre ner i raderna man läser. Men omslaget anger också problemets orsak: arkitekternas eget estetiska ideal. Kring 1970 rådde i arkitektetablissemangen en nästan total konsensus om att så här såg en välkomponerad fasad ut.

Vad allmänheten tyckte vid samma tid vet vi. Det folkliga upproret mot rivningar och nybyggen i miljonprogram-stil tvingade så småningom fram en byggbranschens omvändelse under galgen.

Historien – hjälp eller hinder?

I internationella arkitektkretsar växte under 1970-talet den postmodernistiska kritiken av modernismen. Bland annat anklagades modernisterna för brist på budskap, på något väsentligt att kommunicera. ”Det tycks mig som om den moderna arkitekturen har tystnat, som om den inte längre har något att säga” skrev amerikanska arkitekten Charles Moore i Venedigbiennalens katalog 1980. Ordvalet låg i linje med tidens intresse för semiotiken, det vetenskapliga studiet av tecken som då sökte visa hur hela kulturer kunde ses som semiotiska fenomen möjliga att förklara i termer av uttalanden uttryckta genom olika typer av språk.

The Architect's omslag förebådar postmodernismen både i sin språkanalogi och i hänvisningen till historien. I texten förutsätts att åttahundra års erfarenhet borde visa sig i ackumulerad kunskap. Tanken har lång tradition. Till exempel skrev teologen John av Salisbury år 1157: ”Bernard de Chartres brukade jämföra oss med ynkliga dvärgar, uppflugna på jättarnas axlar. Han påvisade att vi ser mer och längre än våra föregångare, inte därför att vår syn är skapare eller därför att vi är större än våra föregångare, utan därför att vi lyftes upp och bäres högt på deras jättelika lekamen”.

Men 1972 gällde fortfarande motsatt förhållningssätt, propagerat för sedan tidigt 1900-tal. Avståndstagande från historien utmärker till exempel det funktionalistiska manifestet *Acceptera* från 1930. För *Accepteras* författare är ett månghundraårigt arv en belastning – inget att bli upplyft av.

Modernismens kritiker har återkommit till historielösheten och dess följder gång på gång. Redan vid slutet av 1930-talet, och sedan under 1940-talens traditionalistiska våg, och på nytt på 1970- och 1980-talen, påpekade skeptiker att frånvaron av förankring, av referenser bakåt, tycks leda till en nivellering av uttryck och innebörder – med publikens ointresse som följd. Det verkar som om den modernistiska arkitekturen i sin strävan att förenkla, abstrahera och skala bort gång efter annan når en brytpunkt, hamnar i steril narcissism – och förmedlar mest kyla och meningslöshet. Alla uppfattar det efter hand. Möjligen är arkitekterna varje gång de sista att se vad som pågår.

Autism – kontaktstörning som präglas av självförsjunknenhet, otillgänglighet och opåverkbarhet (NE).

Formal autism

Den fas då arkitekterna håller fast vid en estetik och hävdar kvaliteter som gemene man inte längre ser eller förstår, skulle kunna benämnas formal autism.

Autism används förstås här i överförd bemärkelse – en slags kulturell eller estetisk autism. Medicinskt står autism för ett tillstånd med inåtvändhet, svårighet att kommunicera, nedsatt språkförståelse, motstånd mot förändring och nya kunskaper och ett envetet sysslande med någon tankefigur eller rutin. Autister kan vara utomordentligt begåvade i till exempel musik eller matematik, men ofta på bekostnad av just förmågan att kommunicera med omvärlden och se helhetsperspektiv.

Be finner vi oss – för tredje gången på hundra år – åter i en sådan autistisk fas? Inom västvärldens arkitektetablissemang råder konsensus om en estetik som kör ytterligare ett varv abstrakt, repetitiv geometri hämtad främst från 1960-talets *International Style*. Det är en estetik som producerar storskaliga och statiska volymer med låg komplexitet. Fasaderna är ofta inspirerade av digitalt pixelerade strukturer som med en eller två variabler åstadkommer mönster med drag av tidiga Tetris-spel. Det är en estetik som lämnar större delen av allmänheten oberörd, som skapar arkitektur uppenbarligen ointressant för tidningarnas kultursidor och som gör att stora prestigeladdade arkitektävlingar möts med en trött axelryckning. I New York tas dagsfärska verk av Jean Nouvel, Norman Foster, Frank Gehry och Bernard Tschumi – alla en gång förnyare av modernismens grammatik – emot med likgiltighet.

Den formala autisms följder drabbar publiken, kulturen och arkitekterna själva. Som arkitekten bakom *The Architect's* omslag kände: förtroendet för yrket minskar och löje hotar.

Modernismen – rationalitet rensad från romantik?

Att just modernistisk arkitektur upprepat tycks föra till formal autism kanske beror på 1900-talets insnävning av arkitekturen till främst teknisk disciplin. Enligt historikern Matei Calinescu kan modernismen ses som 1900-talets uttryck för västvärldens månghundraåriga utvecklingsprojekt *moderniteten*. Men i sina studier har han funnit att moderniteten alltid haft två sidor – en som strävat efter rationalitet och en som sökt det romantiska. Den franska poeten Charles Baudelaire skrev kring 1850: "Den som säger romantik, säger modern konst – det vill säga intimitet, andlighet, färg, stävan mot det oändliga, allt uttryckt med alla de medel konsten innehåller." Passionerat deklarerade han att modern konst måste uttrycka naturen och mänskligheten i all dess mångfald – bortom det stereotypa, likformiga.

Också i nyare tid har modernitetens rationella sida kompletterats av romantiskt anstrukna riktningar: historicism, symbolism, dadaism, futurism, expressionism, surrealism, pop... Avantgarde-rörelsernas inte ovanliga drag av "antimodernism" har gjort att moderniteten ibland beskrivits som en "tradition mot sig själv". Deras roll har varit densamma som Baudelairens romantik: att mot det rationella sätta det mänskliga. Utan denna befruktande dialektik stagnerar formen – och till slut kollapsar meningen och tomheten infinner sig. En estetik baserad på kalkyler förmår inte väcka gensvar hos vanliga människor.

Arkitektestetiken och folket

I Sverige har arkitekturforskaren Catharina Sternudd intresserat sig för skillnaden mellan den så kallade arkitektestetiken och gemene mans estetiska värderingar. I avhandlingen *Bilder av småstaden* (2007) låter hon Karlshamnsbor bedöma ett trettiotal av stadens byggnader från olika tider. Är byggnaderna vackra, bidrar de till en trivsam miljö, stämmer miljön med deras bild av Karlshamn? Resultatet visar överraskande

entydigt att 1900-talsmodernismen fortfarande saknar allmänhetens sympatier. Åtminstone i de undersökta husens gestalt – det vill säga med enkel geometrisk form i delar och helhet, upprepning av ett fåtal element, mekanisk rytm, statisk karaktär och måttlig skala. Sådana byggnader skulle Karlshamnborna ibland gärna se rivna.

Man kan förstås undra varför folk fortfarande inte förlikat sig med ett byggnadssätt som dominerat i decennier och som därtill kopplats till en välfärdsvision. Och som dessutom vid millennieskiftet intensivt nylanserats i nymodernismens form och fått status av populärkultur i mediahypen kring design och inredning.

Förklaringen till motståndet finns kanske i sociologen Ann Skanzes iakttagelse att lekmän gärna använder analogier som liv och död om fysiska miljöer. Liv och livfull står för naturmaterial, oregelbundenheter, varierade fasader och känslan av överraskning. Död används om drag som monoton, rak, enformig, reducerad på sinnlighet, rörlighet och färg, och om upprepning. Det vill säga att just de i modernistisk estetik centrala egenskaperna reduktion, abstraktion och geometrifiering – de beskrivs med metaforerna livlös, stel och död.

Sluten byggkultur, snäva ideal

Hur har då klyftan mellan arkitekternas och allmänhetens estetik uppstått?

Genom arkitektutbildningen, svarar Sternudd. Där initieras, odlas och utvecklas en estetik så att säga mellan raderna. Eftersom den estetiska doktrinen aldrig uttalas så kan den heller aldrig ifrågasättas. Flera saker bidrar till estetisk inavel. Ritsalens isolering; assistans av bara arkitekter, kritik av bara arkitekter; mest enskilt arbete; förenklade projekt utan verklighetens uppsjö av konsulter och intressekonflikter; enstaka stjärnarkitekter som förebilder – och att modernitetens krav på nyskapande och originalitet förväxlas med ett modernistiskt stilideal. Allt detta leder till en specifik smakfostran som arkitekterna tar med sig ut i samhället.

Kanske finns ännu en orsak till utbildningens likriktande verkan? Sedan tidigt 1900-tal undervisar arkitekter vid de tekniska högskolorna. Där hamnade utbildningen i marginalen och underordnades ett ingenjörsparadigm. Men svaret på gestaltande uppgifter hittas inte i tabeller eller facit, utan genom ett kreativt vändande och vridande på otaliga data. Därför kräver arkitektutbildning stor lärartäthet, nära dialog lärare/student och helst också lärare utanför skräret. Sådant uppfattas av övriga tekniska program som lyx. Och i tider av resursneddragningar – sådana som numera råder jämt – drabbas kanske arkitektutbildningen hårdare än andra?

Sternudd ser också det faktum att en liten grupp arkitekter och arkitekturkritiker lägger agendan för debatten som orsak till estetikklyftan. Även här kan nog förklaringen sökas också utanför arkitektkretsen, i byggbranschens hittills rätt slutna, konservativa maskin- och machokultur. I alla subkulturer utvecklas ett system av inbördes beundran och belöning. Det är begripligt att i tider då arkitekturen främst ses som en manifestation av teknologi, så tilldelas arkitektur med ett tekniskt uttryck högst status.

Finns därtill ett samband mellan gångbar estetik och önskan om lönsamhet? Enligt min erfarenhet får en minimalistisk volym eller fasad sitt mest entusiastiska mottagande av projektledande ingenjörer. Det kan inte uteslutas att åtminstone en del av byggbranschens långvariga affär med modernismen helt enkelt beror på att dess reducerade arkitektur i beställares och byggares ögon ser ut att låta sig byggas lätt – och billigt. Att sedan skenet kan bedra, som otaliga frustrerade byggherrar upptäckt för sent – nu senast Danmarks Radio med Jean Nouvels ruinerande låda utanför Köpenhamn – är en annan historia.

Bara form?

Men – kan någon invända – vad spelar några år av formal autism för roll? Mindre lyckade byggen är inget nytt i historien, och mänskligheten överlever dem. Förresten handlar det ju om bara utseendet på husen, om deras yta faller en i smaken eller inte.

I mina ögon är den formala autisms största problem att låsningen vid en viss estetik verkar hämmande också på arkitekturens andra aspekter. Estetiska överväganden utgör ju en central del i den process som leder fram till god arkitektur. Under processens gång bearbetas de oundvikliga huvudmomenten *undersöka*, *ordna* och *gestalta* om och om igen under ständig ömsesidig påverkan. Om då en estetik låst vid några få etablerade former inskränker gestaltningen, så hämmas också de undersökande och ordnande momenten. Vi får troligtvis byggnader med både sämre funktion och sämre strukturer än om estetiken är flexibel, tillåtande och

öppen för kulturernas mångfald av uttryck. Att våga frånga en estetik och välja en annan är ibland enda vägen när man kört fast – det befriande hugget som löser knuten som nyss inte gick att rubba.

Frågan är vad som kan göras i ett läge då byggandet går på högvarv samtidigt som kvaliteten hotas av brist på vital gestaltsförmåga. Finns några visa föregångares axlar vi arkitekter kan ställa oss på?

Form måste läras! – återupprätta formläran

I arkitektutbildningen har formläran gradvis fått en allt svagare ställning. Ämnet har glidit in i undervisningens integrerade uppgifter och där dukat under för de outtalade normernas pedagogik. Men för att lära sig gestaltning – inte minst av ett så komplext föremål som en byggnad – krävs specialundervisning med målet att uppnå ett grundligt konstnärligt kunnande. Om en självständig formlära återupprättades skulle gestaltandets tidlösa grundkategorier åter kunna läras ut, övas, nötas in – och på sikt sippra ut i byggandets praktik.

Formlärans nyckelbegrepp kan förkortas 3R+3K+3M. De behöver alla stå i fokus för projekterandet av varje enskild byggnad.

3R står för *rytm, rörelse, riktning*. Det är tre kategorier kopplade till grundläggande kroppsliga och rumsliga erfarenheter och därför meningsskapande för oss främst i en rent fysisk mening, som biologiska varelser.

3K står för *kombinatorik, komposition och komplexitet*. De är olika aspekter av konsten att ställa samman skilda element. En klassisk fråga inom kombinatoriken är på hur många sätt 6 personer kan gruppera sig kring ett bord. Svaret är 6 fakultet, d v s 720. Om personerna är olika lär samtalet runt bordet utvecklas olika med skiftande placering. Men om personerna är lika till karaktär och intressen? Svaret är att olika placeringar då inte ger någon skillnad i slutresultatet – en viktig lärdom för den som försöker göra intressanta kombinationer av likartade element ur byggindustrins kataloger. Till K-kategorin hör också den klassiska kompositionslärans betoning på relationen mellan helhet, delar och tomrum, liksom insikter om hur komplexitet uppnås genom formala system som fås att samverka ”polyfont”. K-nivån vänder sig till både vår kropp och vår hjärna; perceptionen sker både intuitivt och intellektuellt.

3M står för *mönster, motiv och mening*. De riktar sig än mer till vår medvetna perception – för att stimulera tankar, väcka associationer, framkalla minnen och locka till drömmar. Det är på denna nivå som kulturell relevans uppnås – eller uteblir.

Byt monolog till dialog

Människans behov av att se *mönster, motiv och mening* såväl i ting som i händelser, för oss tillbaka till teorin om modernitetens två ansikten. Enligt Calinescu har modernitetens rationella sida historiskt sett oftast haft sällskap av en romantisk som räddat den från ren materialism och effektivitetsjakt. Detta balanserande drag kan ha hämtas från det undermedvetna, från religion, från mysticism och kanske framför allt från *det andra* i tid och rum – det historiska, det primitiva och det exotiska.

Som slaven utposterad för att viska *kom ihåg att du är dödlig* till sin uppblåsta herre, så behövs subversiva, självkritiska inslag i en arkitektur som hotar att spricka av global självgodhet. För att byggande ska bli arkitektur krävs mer än följsamhet mot en rådande stil – det krävs estetisk och kulturell relevans. Det innebär en formens komplexitet som motsvarar kulturens. Men det betyder inte att varje byggnad behöver vara komplicerad. Däremot betyder det att byggnadens gestaltning ska baseras på omsorgsfull bearbetning av formgivningsstrategier på såväl R-, K- och M-nivån – för ett slutresultat som njutbart för samman byggnadens delar och lyhört för en dialog med den historiska och topografiska platsen. Så vitt jag kan förstå är detta något helt annat än det stereotypa byggande som nu marscherar över klotets yta.